

הסוגיא העשירית – שגג בלא מתכוין (עב סע"א-עג ע"א)

- [1] **איתמר נתכוין להגביה את התלוש וחתך את המחובר – פטור; לחתוך את התלוש וחתך את המחובר – רבא אמר פטור, אביי אמר חייב.**
 מהלוקת ראשונה של רבא ואביי בעניין שגג בלא מתכוין
- [2] **רבא אמר פטור – דהא לא נתכוון לחתיכה דאיסורא; אביי אמר חייב – דהא קמיכוין לחתיכה בעלמא.**
- [3] **אמר רבא: מנא אמינא לה? דתניא:**
- [4] **חומר שבת משאר מצות, וחומר שאר מצות משבת. חומר שבת¹ שהשבת עשה שנים בהעלם אחד חייב,² מה שאין כן בשאר מצות. וחומר שאר מצות³ שבשאר מצות שגג בלא מתכוין חייב, מה שאין כן בשבת.**
 ברייתא המשווה שבת ל'שאר מצות' לעניין 'הילוק מלאכות' ולעניין 'שגג בלא מתכוין'
- [5] **אמר מר: חומר שבת⁴ שהשבת עשה שנים בהעלם אחד חייב⁵ מה שאין כן בשאר מצות.**
 רישא דברייטא
- [6] **האי שנים בהעלם אחת, היכי דמי?⁶ אילימא דעבד קצירה וטחינה, דכוותה גבי שאר מצות אכל חלב ודם – הכא תרתי מיחייב, והכא תרתי מיחייב; אלא "שאר מצות"⁷ היכי דמי? דאכל חלב וחלב, דכוותה גבי שבת דעבד קצירה וקצירה – הכא חדא מיחייב, והכא חדא מיחייב.**
 הוה אמינא: "שאר מצות" = חלב
- [7] **לעולם דעבד קצירה וטחינה; ומאי מה שאין כן בשאר מצות? אעבודה זרה, וכדרכי אמי, דאמר רבי אמי: זיבח וקטר וניסך בהעלמה אחת – אינו חייב אלא אחת.**
 מסקנה: "שאר מצות" = אעבודה זרה
- [8] **במאי אוקימתא? בעבודה זרה. אימא סיפא: חומר בשאר מצות, שבשאר מצות שגג בלא מתכוין חייב, מה שאין כן בשבת.**
 סיפא דברייטא

1 וילנא נוסף: "[משאר מצות]".

2 מינכן ודפוס נוסף: "[על כל אחת ואחת]".

3 דפוס נוסף: "[משבת]".

4 דפוס נוסף: "[משאר מצות]".

5 דפוס נוסף: "[על כל אחת ואחת]".

6 כן הוא בכ"י.

7 דפוס נוסף: "[דלא מיחייב אלא חדא] היכי דמי? וכו'.

[9] האי "שגג בלא מתכוין" דעבודה זרה היכי דמי? אילימא כסבור בית הכנסת הוא והשתחוה⁸ – הרי לבו לשמים; ואלא דחזי אנדרטא וסגיד לה⁹ – אי דקבלה עליה באלוה מזיד הוא, ואי דלא קבלה עליה באלוה לאו כלום הוא! אלא מאהבה ומיראה. הניחא לאביי דאמר חייב, אלא לרבא דאמר פטור, מאי איכא למימר? אלא באומר מותר.

הזה אמינא:
"שאר מצות" =
עבודה זרה

[10] "מה שאין כן בשבת" – דפטור לגמרי. עד כאן לא בעא מיניה רבא מרב נחמן אלא אי לחיובי חדא, אי לחיובי תרתי, אבל מפטרי לגמרי לא.

[11] אלא לאו¹⁰ רישא בעבודה זרה וסיפא בשאר מצות.

[12] ושגג בלא מתכוין¹¹ היכי דמי? דסבור דשומן הוא ואכלו; מה שאין כן בשבת דפטור – דנתכוון לחתוך את התלוש וחתך את המחובר¹². ואביי, שגג בלא מתכוין היכי דמי? דסבור רוק הוא, ובלעו. מה שאין כן בשבת דפטור – דנתכוון להגביה את התלוש וחתך את המחובר¹³. אבל "נתכוון לחתוך את התלוש וחתך את המחובר" – חייב.

מסקנה: "שאר מצות" = חלב; ביאור הסיפא אליבא דרבא; ואליבא דאביי

[13] [ב] נתכוון¹⁴ לזרוק שתים זורק ארבע – רבא אמר פטור, אביי אמר חייב.

מחלוקת שניה של רבא ואביי בעניין שגג בלא מתכוון

[14] רבא אמר פטור – דלא קמיכוין לזריקה דארבעי; אביי אמר חייב – דהא קמיכוין לזריקה בעלמא.

[15] [ג] כסבור רשות היחיד ונמצאת רשות הרבים – רבא אמר פטור, ואביי אמר חייב.

מחלוקת שלישית של רבא ואביי בעניין שגג בלא מתכוון

[16] רבא אמר פטור – דהא לא מיכוין לזריקה דאיסורא; ואביי אמר חייב – דהא קא מיכוין לזריקה בעלמא.

[17] וצריכא, דאי אשמעינן קמייתא, בההוא קאמר רבא, דהא לא קמיכוין לחתיכה דאיסורא, אבל "נתכוון לזרוק שתים זורק ארבע", דארבעי בלא תרתי לא מיזרקא¹⁵ ליה – אימא מודה ליה לאביי; ואי אשמעינן בהא, בהא קאמר רבא, דהא לא קמיכוין לזריקה דארבעי, אבל "כסבור רשות היחיד ונמצא רשות הרבים" דמכוין לזריקה דארבעי – אימא מודי ליה לאביי. צריכא.¹⁶

צריכותא של שלש מחלוקות רבא ואביי

[18] תנן אבות מלאכות ארבעים חסר אחת. והוינן בה: מנינא למה ליה? ואמר רבי יוחנן: שאם עשאן כולם בהעלם אחד – חייב על כל אחת ואחת.

דיון צדדי – קושיא על רבא ותירוצה

8 וילנא נוסף: "[לה]".

9 דפוס וגליון מיינכן נוסף: "[היכי דמי]".

10 "לאו" חסר במיינכן ווהיקן.

11 דפוס וגליון מיינכן נוסף: "[בשאר מצות]".

12 דפוס ומיינכן נוסף: "[פטור]".

13 דפוס ומיינכן נוסף: "[פטור]".

14 דפוס וגליון מיינכן נוסף: "[איתמר] נתכוון" וכו'.

15 נ"א: "מזדרקי".

16 בוותיקן נוסף: "ואי אשמעינן בהא בהא קאמר אביי אבל בהא תרתי אימא מודי ליה לרבא צריכא"; וכן הוא באוקספורד בשינויים קלים ובגליון מיינכן בצורה מקוטעת.

[19] בשלמא לאבוי דאמר כי האי גוונא חייב – משכחת לה דידע איסורא דשבת,¹⁷ וידע לה איסור מלאכות,¹⁸ וקא טעי בשיעורין; אלא לרבא, דאמר פטור,

[20] היכי משכחת לה? בזדון שבת ושגגת מלאכות. הניחא אי סבר לה כרבי יוחנן, דאמר "כיון ששגג בכרת אף על פי שהזיד בלאו" – משכחת לה דידע לה לשבת בלאו; אלא אי סבר לה כרבי שמעון בן לקיש דאמר "עד שישגוג בלאו וכרת", דידע לה לשבת במאי? דידע לה בתחומין, ואלבא דרבי עקיבא.

17 כן הוא בוותיקן ומינכן; ובאוקספורד: "דאסיר שבת"; ובדפוס הנוסח מבולבל.
 18 בכ"י בארמית (במידה זו או אחרת): "איסורא דמלאכות" (מינכן); "דאסירן מלאכות" (אוקספורד); "דאסורות מלאכות" (ותיקן).

רש"י

נתכוין להגביה את התלוש כגון דנפל סכין בערוגת הירק ונתכוין להגביהו. וחתך את המחובר פטור דכתיב אשר חטא בה, ודרשינן בכריתות: פרט למתעסק בדבר אחר ועשה דבר זה. ושוגג היכי דמי – כגון שנתכוין לכך אבל שגג, דסבר שאין היום שבת או סבר שמלאכה זו מותרת. וזה – מתעסק בהגבהה היה ולא בחתיכה. דהא לא איכוין אחתיכה דאיסורא בשגגת שבת או בשגגת מלאכות, אלא מתעסק בחתיכת היתר הזה, שיועד שהוא שבת ויודע שהחתיכת מחובר אסור. מה שאין כן בשאר מצות כולה מפרש לה ואזיל. שגג בלא מתכוין לקמן מפרש לה. חלב ודם דומיא דטחינה וקצירה, שהן שני גופין. אלא גבי שאר מצות היכי דמי דפטור. כגון חלב וחלב בהעלם אחד. דר' אמי במסכת סנהדרין בפרק ארבע מיתות יליף למילתיה מקרא דאין חילוק חטאות לגוי. והשתחוה לה והיינו שגג שהיא עבודה זרה, בלא מתכוין – שלא נתכוון להשתחוות לעבודה זרה. הרי לבו לשמים ומה חיוב יש כאן, אפילו ידע שהוא בית עבודה זרה והשתחוה בו לשמים, אין חיוב כאן. אנדרטא צורת המלך שעושים לכבוד המלך, והשתחוה לה ולא לשם אלהות. מאהבה ומיראה מאהבת אדם או מיראת אדם השתחוה לעבודה זרה, וקרי ליה שוגג בלא מתכוין – כלומר שגג בהכי, דסבור כיון דאין מתכוין לבו לאלהות – מותר. אלא באומר מותר כגון גר שנתגייר בין הנכרים, כסבור שאין עבודה זרה בתורה, וקרי ליה שגג בלא מתכוין. דפטור לגמרי בתמיה. עד כאן לא קבעי מיניה רבא מרב נחמן העלם זה וזה בידו מהו, לעיל בפירקין (ע"ב), דהיינו אומר מותר, דאמר אין שבת בתורה – היינו העלם זה וזה. דסבור שומן הוא ואכלו והיינו דשגג, דסבור שומן הוא, ולא נתכוין לאכול חלב וחייב, ואף על פי דמתעסק הוא לרבא, דהא לא מתכוין לאכילת איסור – חייב, דאמר שמואל בכריתות (יט ע"ב): בחלבים ועריות מתעסק חייב, שכן נהנה, אבל בשבת – פטור, דלא נהנה, והיינו סייעתא לדידיה, דאמר: נתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר – פטור. ואבוי אמר לך: לעולם כי האי גוונא אף בשבת חייב, דלאו מתעסק הוא, והיכי דמי מתעסק דשאר מצות חייב – קסבר רוק הוא, שהיה חלב נימוח, ובלעו – דלא איכוין לאכילה, דרוק לאו בר אכילה הוא אלא בליעה, דכתיב (איוב ז) עד בלעי רוקי, ועלתה בידו אכילה, דהא לא איכוין לאכילה, ודכוותיהו דשבת דפטור – נתכוין להגביה ועלתה בידו חתיכה. דהא לא איכוין לזריקה דאיסור ויהא שוגג בשבת או במלאכה, אבל זה אינו שוגג לא בשבת ולא במלאכות אלא מתעסק בדבר אחד של היתר ועלתה בידו איסור. וצריכא לאיפלוגי בכולהו, אף על גב דדמי להדדי. דארבע בלא תרתי לא מזדריק וזה שנתכוין לשתיים וזרק ארבע – נעשית מחשבתו, דהא יש בכלל ארבע שתיים, הלכך לאו מתעסק הוא. דלא איכוין לזריקה דארבע ובציר מהני לא שם זריקה עלה. אבל כסבור רשות היחיד הוא וכו' דנתכוין לזריקה גמורה. משכחת לה להאי שנשתכחה תורת כל הלכות שבת ממנו, ואפילו הכי חשיבא ליה כזדון שבת ושגגת מלאכות לחיוביה אכל חדא, כגון דידע ליה לשבת באיסורין וטעה בשיעורין, שנתכוין לפחות מכשיעור ועשה כשיעור, דלכולן יש שיעור. אלא לרבא דאמר פטור היכי משכחת לה דמיחייב שום אדם על כל מלאכה ומלאכה שבהעלם אחד, על כרחך בזדון שבת ושגגת מלאכות הוא דבעית לאשכוחיה, והכא דאיכלימו כולו מיניה מאי זדון שבת איכא – במה ניכר לו שבת משאר ימים?

מסורת התלמוד

[1] איתמר נתכוין וכו' כריתות יט ע"ב; עיין להלן [12]; פסחים לג ע"א; סנהדרין סב ע"ב. [2] רבא אמר וכו' כריתות יט ע"א. חתיכה דאיסורא עיין להלן [17]; אותו לשון במובן אחר: כתובות כב ע"א, כג ע"ב. [4-12] כל הסוגיא: סנהדרין סב ע"ב בשינויים קלים בסגנון ובהוספות קלות. [4] שהשבת עשה שתיים וכו' עיין תוספתא שבת ח ג, עמ' ולהלן [18] ובמסורת התלמוד שם. מה שאין כן בשאר מצות עיין [7] להלן, ובמסורת התלמוד שם. חומר שאר מצות וכו' עיין תוספתא שבת י סוף יט, עמ' 45, שורה 60-61 ("שגג בשבת [...] ונתכוון לעשות מלאכה [...] חייב" וכו'), ועיין בירושלמי שבת סוף פרק יא ובבבלי כריתות יט ע"ב. [6] אכל חלב וחלב משנה כריתות ג ב, ד ב; בבלי כריתות ד ע"א. [7] זיבח וקטר וכו' סנהדרין סב ע"ב, סג ע"א, ועיין שם סב ע"א; ועיין ירושלמי שבת ט ע"א, ט ע"ג; נזיר ו א, נד ע"ג ("תני רבי זכיי" וכו'); סנהדרין ז א, כה ע"ב; חסר כה ע"ג ("אע"פ דרבי שמעון בן אלעזר אמר" וכו'). [9] שגג בלא מתכוין [...] אלא באומר מותר סנהדרין סא ע"ב-סב ע"א ("האי שגגת מעשה דע"ז היכי דמי", סב ע"א ("האי שגגת ע"ז וזדון עבודת היכי דמי"), סב ע"ב ("האי שגג בלא מתכוין בע"ז היכי דמי"); כריתות ג ע"א-ע"ב. באומר מותר מכות ט ע"א. [10] עד כאן לא בעא [...] אבל מפטרי וכו' סנהדרין סב ע"ב; כריתות ג ע"ב; ועיין לעיל סוגיא זו, ע"ב פיסקא [1] ובמסורת התלמוד ל-[1-5] שם. [12] שגג בלא מתכוין וכו' השווה סנהדרין סב ע"ב. [13] נתכוון לזרוק שתיים וזרק ארבע בבא קמא כו ע"ב; מכות ז ע"ב; והשווה שבת צו ע"ב. [18] תנן אבות [...] כל אחת ואחת שבת ו ע"ב, סט ע"א, ע ע"ב, עג ע"ב. [19] בשלמא לאבוי וכו' עיין שבת ע ע"ב. [20] היכי משכחת לה [...] ואליבא דרבי עקיבא שבת סט ע"א, ע ע"ב. כיון ששגג בכרת [...] עד שישגוג וכו' שבת סט ע"א. תחומין ואליבא דרבי עקיבא שבת קנג ע"ב; סנהדרין סו ע"א; ועיין משנה סוטה ה ג.

ביאור הסוגיא

מבוא

הסוגיא העשירית מורכבת משני יסודות. היסוד הראשון – המשמש גם כמסגרת הספרותית של הסוגיא כולה – הוא קובץ של שלוש מימרות שבהן ארבעה הלכות – הלכה מוסכמת אחת, ושלוש מחלוקות אביי ורבא:

- [1] איתמר: נתכוין להגביה את התלוש וחתך את המחובר – פטור; לחתוך את התלוש וחתך את המחובר – רבא אמר: פטור, אביי אמר: חייב.
 [13] נתכוין לזרוק שתיים וזרק ארבע – רבא אמר: פטור, אביי אמר: חייב.
 [15] כסבור רשות היחיד ונמצאת רשות הרבים – רבא אמר: פטור, ואביי אמר: חייב.

היסוד השני הוא הברייתא שבפיסקא [4]:

חומר שבת משאר מצות, וחומר שאר מצות משבת. חומר שבת שהשבת עשה שתיים בהעלם אחד חייב, מה שאין כן בשאר מצות. וחומר שאר מצות שבשאר מצות שגג בלא מתכוין חייב, מה שאין כן בשבת.

אמנם, לברייתא זו אין מקבילה מדויקת בספרות ארץ ישראל הקדומה, אבל היא מסכמת בקיצור נמרץ דיונים הנמצאים בירושלמי שבת פרק ז א, ולהלן בסוף פרק יא. העיון בסוגיות אלו, ובמיוחד בסוגיא השניה, עשוי ללמד על טיבה של ברייתא זו, וכן על סיבת היווצרות קובץ המימרות האלו מסיבי לברייתא, ואף על היחס הספרותי וההיסטורי בין היסודות מתורת בבל בסוגיא זו לבין היסודות מתורת ארץ ישראל שבה.

בסוף הסוגיא נוסף דיון צדדי [18–20] – מעין "נספח שגרת" – שראינו כבר פעמיים בסוגיות הפרק לעיל (ראה מסורת התלמוד). נספח זה נידון בסוף ביאור הסוגיא השביעית לעיל, עיין שם.

"חומר שבת משאר מצות, וחומר שאר מצות משבת" – הברייתא בפיסקא [4]

ישנם מקורות רבים בספרות התלמודית הבנויים על פי הדגם "חומר בזה מבזה וחומר בזה מבזה".¹⁹ לכל המקורות הללו שתי תכונות: (א) שני המקרים הנזכרים בהם תמיד מסוימים; (ב) ההשוואה היא תמיד בין אותם שני מקרים, הן ברישא הן בסיפא: "א" לעומת "ב" ושוב "ב" לעומת "א". הברייתא שלנו מיוחדת וחריגה בזה שאין בה שתי תכונות אלו. הלשון "שאר מצות" עמום וכללי, ואינו נותן לנו אפשרות לזהות מה עומד בדיוק מול שבת בשתי השוואות אלו. גם לאחר שלמדנו (מדברי התלמוד) את פירושו המדויק של המונח "שאר מצות" שבברייתא זו (פירוש שיאפשר על פי העיון במקבילות) נותרה הברייתא חריגה ושונה מיתר הדוגמאות של דגם זה, שהרי "שאר המצות" שברישא הוא איסור עבודה זרה, ואילו בסיפא הוא איסור דם וחלב וכדומה. אולם עובדה זו מובנת על פי מה שיתבאר להלן, כלומר שהברייתא שלנו היא ברייתא מאוחרת (אמוראית) – מלאכותית למדי – המסכמת שתי השוואות שונות: בין שבת לעבודה זרה, לגבי חילוק מלאכות וחילוק עבודות; בין שבת לחלבים ועריות לגבי דיני מתעסק – ושתייהן מצויות לפנינו בסוגיות הירושלמי במסכת שבת.

הא כיצד? הרישא של הברייתא מקבילה לדיון בירושלמי שבת ז א, ט ע"א בין רבי יוחנן ורבי זכאי, העוסק בהשוואה בין שבת לעבודה זרה:

19 למשל: משנה נדרים ב ב; חולין ח ו; ערכין ה ב; כריתות ג ב; כלים כ ב; טבול יום ב ב; תוספתא הוריות א ג, עמ' 474; תמורה ד יב, עמ' 556; בבלי יומא נ ע"ב; בבא קמא י ע"א; זבחים צו ע"ב; נידה מג ע"ב, ועוד רבים כמותם.

סוגייתנו [5, 7]

ירושלמי שבת ז א, ט ע"א

חומר שבת, שהשבת עשה שנים בהעלם אחד חייב, מה שאין כן בשאר מצות. [...] וכדרכי אמי, דאמר רבי אמי: זיבח וקטר וניסך בהעלמה אחת – אינו חייב אלא אחת.

ועשה אחת – לחייב על כל אחת ואחת; הנה – לחייב על כולן אחת [...] תני רבי זכיי קומי רבי יוחנן: זיבח, קטר וניסך בהעלם אחת, חייב על כל אחת ואחת. אמר ליה רבי יוחנן [...] אינו חייב אלא אחת.

הברייתא שהובאה בראש סוגיית הירושלמי היא אחת המקורות לדין "חילוק מלאכות", והיא הובאה בבבלי בסוגיא ו [10] לעיל. בהמשך סוגיית הירושלמי שאלו אם המדרש הזה שייך אף בדיני עבודה זרה, והביאו את הברייתא של רבי זכיי ואת הסתייגותו של רבי יוחנן ממנה כראיה לכך, שאין "חילוק עבודות" בעבודה זרה, כמו שיש "חילוק מלאכות" בשבת. נתברר שהרישא של הברייתא בפיסקא [4], יחד עם המימרא של רבי אמי בפיסקא [7], מהווים סיכום יפה ומדויק של הסוגיא המקבילה בירושלמי. לעומת זאת, היחס בין הסיפא של הברייתא שלנו – והפירושים השונים שהוצעו לה בסוגייתנו – לבין החומר המקביל בירושלמי הוא מורכב ומסובך בהרבה.

הא כיצד? לסיפא של הברייתא מצאנו סוגיא מקבילה בירושלמי שבת יא ה, יג ע"ב, והיא מסודרת ליד המשנה האחרונה של שבת פרק יא ("כל חייבי חטאות אינן חייבין עד שתהא תחלתן וסופן שגגה"), ומוסבת לכאורה על תוספתא שבת י יט ע' 45. הנה לשון התוספתא שם:

היה יודע שהיא שבת והזיד במלאכה – זה הוא מזיד האמור בתורה; אם היה מתעסק – פטור. שגג בשבת והזיד במלאכה, או שהיה יודע שהיא שבת, ונתכוון לעשות בה מלאכה, אבל לא היה יודע שעל אותה מלאכה חייב חטאת – זהו שוגג האמור בתורה.

בירושלמי סוף פרק יא הובאה הסוגיא הבאה, והיא נראית כמקבילה קרובה – מבחינת עיקר תוכנה – לסיפא של הברייתא שלנו, וגם לחלק מן הפירושים שנזכרו בסוגייתנו:

סוגייתנו [8, 13]

ירושלמי שבת יא ה, יג ע"ב

[8] וחומר שאר מצות, שבשאר מצות שגג בלא מתכוין חייב, מה שאין כן בשבת. [...] [13] נתכוון לזרוק שנים וזרק ארבע – רבא אמר פטור, אביי אמר חייב.

תני: אין מתעסקין לא בחלבים ולא בעריות. המתעסק בשבת – פטור, בחלבים ובעריות – חייב. היך עבידא? אמר: הרי אני קוצר חצי גרוגרת וקצר כגרוגרת – פטור; הרי אני אוכל חצי זית ואכל כזית – חייב [...]

מתוספתא שבת י יט נתברר שפירוש הלשון "אם היה מתעסק", הוא "[לא] נתכוון לעשות בה מלאכה". ברור אפוא שהלשון "המתעסק בשבת פטור" בירושלמי הוא הוא "שגג בלא מתכוון [...] בשבת דפטור" של הבבלי. והנה "שגג בלא מתכוין בשאר מצות" לפי פירוש הבבלי [12] הוא הטועה בחלב ("דסבור דשומן הוא ואכלו"), והיינו "המתעסק [...] בחלבים [...] חייב" של הירושלמי. בהמשך הירושלמי הובא פירוש לענין "המתעסק בשבת": "הרי אני קוצר חצי גרוגרת וקצר כגרוגרת"; ובמסורת המקבילה בבבלי [13] נזכר מקרה דומה: "נתכוון לזרוק שנים וזרק ארבע". ההבדל הוא שבירושלמי דבר מוסכם ופשוט הוא שהטועה בשיעורים פטור, ואילו בבבלי נחלקו רבא ואביי בשאלה זו – רבא אימץ את מסורת ארץ ישראל בנידון, ואביי חלק עליה.

והנה רבא ואביי לא נחלקו בהלכה זו בלבד, אלא נחלקו בשלש הלכות שונות: "נתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר" [1]; "נתכוון לזרוק שנים וזרק ארבע" [13]; "[זרק ארבע] כסבור רשות היחיד ונמצאת רשות הרבים" [15] – בכולן "רבא אמר פטור, אביי אמר חייב". רק בהלכה אחת הסכימו שהשוגג בלא מתכוון פטור – "נתכוין להגביה את התלוש וחתך את המחובר" [1].

לעובדה זו השלכות מרחיקות לכת בנוגע לתולדות הסוגיא שלנו ולאופן קביעתה במסורת הבבלי, שהרי מעתה אי אפשר לסכם מחלוקת מורכבת ומסועפת כזאת בצורת פירוש הנסמך לנוסח הברייתא עצמה, כפי שמצאנו בסוגיית הירושלמי: "המתעסק בשבת – פטור [...] היך עבידא" וכו'. אדרבה, "הפירוש" הפך בבבלי לעיקר הסוגיא – הוא פשט את צורתה המקורית כמימרא מפרשת ("היך עבידא"), ולבש צורה חדשה, כסידרה של שלש מימרות עצמאיות ("איתמר"). הברייתא, שבמקור עמדה בראש הסוגיא, ושעליה הוסב הפירוש מתחילה, הפכה לחלק מן הסוגיא, ומעתה תפקידה לבאר את לשון המימרות ("מנא אמינא לה" [3]), ולא להפך. לאור עובדות אלו, אפשר להסביר את החלטת עורכי הבבלי להשמיט שני היסודות בתוספתא שבת י יט שעניינם "שגג בלא מתכוין" ("אם היה מתעסק פטור"; "ונתכוין לעשות בה מלאכה") מנוסח הברייתא המקבילה בסוגיא ג פיסקא [10], שהרי במסורת הבבלי שאלת "שגג בלא מתכוין" קבעה ברכה לעצמה, והקדישו עורכי הבבלי לנושא הזה סוגיא שלמה בפני עצמה.

מימרות אביי ורבא – "המתעסק בשבת פטור", מהו?

עצם הלשון "המתעסק בשבת פטור" שנזכר בירושלמי מוסכם, ואין חולק עליו. וכן הוא במסורת הבבלי (סנהדרין סב ע"ב, כריתות יט ע"ב): "אמר רב נחמן אמר שמואל: מתעסק בחלבים ועריות – חייב, שכן נהנה; מתעסק בשבת – פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה." אולם המונח "מתעסק" עצמו עשוי להתפרש בדרכים שונות. ניתן לומר שהמתעסק הוא המתכוין לעשות מעשה אסור אבל לא ביצע אותו אלא מעשה אסור אחר. מאידך ניתן לומר שהמתעסק הוא המתכוין לעשות מעשה מסוים, הגורר אתו איסור, ואכן ביצע את המעשה שאליו התכוין, אלא שלא התכוין כלל לאיסור שנגרר. לפי חלק מן הראשונים חוזרים שני עניינים אלו אל רעיון יסודי אחד;²⁰ לפי אחרים הם משקפים שני רעיונות שונים.²¹ אם נשווה את פירוש הירושלמי הנ"ל למחלוקת השנייה בין רבא לאביי, נראה שהמחלוקת ביניהם תלויה בהבחנה הזאת:

ירושלמי שבת יא ה, יג ע"ב

סוגייתנו [13–14]

<p>הרי אני קוצר חצי גרוגרת וקצר כגרוגרת, פטור.</p>	<p>נתכוון לזרוק שתים וזרק ארבע – רבא אמר: פטור, אביי אמר: חייב. רבא אמר פטור, דלא קמיכוין לזריקה דארבעי; אביי אמר חייב, דהא קמיכוין לזריקה בעלמא.</p>
--	---

שיטת רבא כאן תואמת לחלוטין את הפירוש שבירושלמי. בשתי הדוגמאות התכוון האדם לעשות מלאכה האסורה בשבת, אלא שהוא סבר שהוא עושה פחות מכשיעור שחייבים עליו. לפי הירושלמי ולפי רבא הוא פטור במקרה זה מטעם "מתעסק", משום שלא התכוון לבצע מעשה שחייבים עליו. אביי חולק עליהם וסובר שאין כאן מתעסק אלא שוגג בעלמא, שהרי התכוון לזרוק ואכן זרק – ועלה בידו איסור שאליו לא התכוון. השאלה היא: האם אמר רבא שהאדם פטור משום שלא ביצע את המעשה המסוים שאליו התכוון, או משום שלא התכוון לאיסור שנעשה בעקבות מעשיו? תשובה לשאלה נמצאת במימרא השלישית של רבא ואביי [15–16]:

²⁰ רש"י שבת עב ע"ב ד"ה וחתך את המחובר פטור, ניסח את המושג הכללי של מתעסק: "מתעסק בדבר אחר ועשה דבר זה". אולם כוונתו במונחים "דבר אחר" ו"דבר זה" רחבה ביותר. הוא יכול לכלול במושג מתעסק את המקרה שבו התכוון אדם לפצוע חילון כדי להוציא ממנו את כל דמו אבל לא להמיתו, והרי זהו "דבר אחר" (שבת עה ע"א ד"ה מתעסק הוא אצל נטילת נשמה). מאידך הוא יכול לייחס את המושג מתעסק למקרה שבו התכוון ללקט תאנה זו וליקט תאנה אחרת (כריתות יט ע"ב ד"ה אפילו רבי יהושע מחייב אליבא דאביי ורבא). סיכומו של דבר, לפי רש"י תלויים גררי "דבר זה" ו"דבר אחר" במושגי הדברים, אם הם זהים או שונים במהותם, ולא דווקא בשאלה אם ביצע מעשה בגוף זה או אחר. כלומר: אפשר לומר שתאנה זו ותאנה אחרת הן "דבר אחד", שהרי אינן נבדלות זו מזו במהותן, הגם שהן שני גופים שונים. מאידך, פציעת חילון המביאה להוצאת כל דמו היא דבר אחד ואילו נטילת נשמתו היא דבר אחר, משום שאין שני מעשים אלו זהים במהותם הגם שהם נעשים בגוף אחד ובבת אחת. גם הרמב"ם כלל שני מושגים אלו יחדיו הן בהלכות שבת א הן בהלכות שגגות ז.

²¹ תוספות שבת עב ע"ב ד"ה נתכוין.

כסבור רשות היחיד ונמצאת רשות הרבים – רבא אמר: פטור, ואביי אמר: חייב. רבא אמר פטור, דהא לא מיכוין לזריקה דאיסורא; ואביי אמר חייב, דהא קא מיכוין לזריקה בעלמא.

במקרה זה, המעשה שביצע האדם הוא בדיוק המעשה שאליו התכוון, והוא טעה רק בהערכת מעמדו ההלכתי של המקום שלתוכו זרק את החפץ. גם בדברי סתם התלמוד הודגש הבדל זה בין המקרה הקודם לבין המקרה הנוכחי. במקרה הקודם פטור רבא משום "שלא התכוון לזריקה של ארבעה", כלומר עדיין ישנו שוני מסוים בין כוונתו לבין מעשיו בגוף המעשה עצמו (בין שתי אמות לארבע אמות); ואילו כאן הוא פטור משום "שלא התכוון לזריקה אסורה"; כלומר, כאן ההבדל היחידי בין המעשה שאליו התכוון לבין המעשה שאותו ביצע בפועל הוא היותו אסור.

אם המימרא השנייה היא נקודת המוצא של מחלוקת משולשת זאת (שהרי היא מקבילה לפירוש "היך עבידא" שבירושלמי) והמימרא השלישית באה להגיד "כוחו" של רבא, שאפילו "התכוון לזריקה של ארבע אמות" פטור, הרי שהמימרא הראשונה באה להגיד "כוחו" של אביי וכן לומר לנו מתי הוא אכן מוכן להודות לרבא:

איתמר: נתכוין להגביה את התלוש וחתך את המחובר – פטור; לחתוך את התלוש וחתך את המחובר – רבא אמר: פטור, אביי אמר: חייב. רבא אמר פטור, דהא לא נתכוון לחתיכה דאיסורא; אביי אמר חייב, דהא קמיכוין לחתיכה בעלמא.

לפי פשוטה מדובר במימרא זו במי שחתך או הגביה את הירק שאליו התכוון, אלא שלא היה מודע לכך שהוא מחובר.²² לאחר שראינו את שיטת רבא במימרא השנייה (= הפירוש שבירושלמי), אין כל חידוש במימרא זו לגבי שיטת רבא, שהרי המעשה שאותו התכוון לבצע כאן אינו אסור כלל אלא מותר לכתחילה. עיקר החידוש במימרא הראשונה הוא לגבי שיטת אביי.²³ מצד אחד למדנו שאביי אומר חייב גם אם התכוון לחתיכה שהיא מותרת מלכתחילה, שהרי התכוון לחתוך ואכן חתך – ואין כאן מתעסק. מאידך למדנו שאביי מודה (סוף סוף) שהוא כן פטור משום מתעסק אם התכוון להגביה ותלש שלא בכוונה, שהרי המעשה שאליו התכוון (הגביה) אינו זהה בשמו למעשה שאותו ביצע בפועל (תלישה).

המבנה הספרותי של הסוגיא במכלול

כאמור לעיל, בסוגייתנו נשתלבו יסודות ספרותיים שונים – חלקם מסורות מארץ ישראל, וחלקם מסורות בבליות שהתפתחו מסביב למסורות הקדומות האלו. הרישא של הברייתא [5] ומימרת רבי אמי [7] מתאימות בצורתם ובסדרם למסורת המקבילה בירושלמי. אף הסיפא של הברייתא [8], ועיקר פירושה המקורי (= שיטת רבא בפיסקא [13]) נשתמרו כסדרם בבבלי, אם לא כצורתם. אולם, אביי חלק על פירוש זה, וסבור היה שאם "נתכוון לזרוק שתיים וזרק ארבע – חייב". לכן, נאלץ עורך סוגיית הבבלי להציע פירוש חלופי לסיפא של הברייתא אליבא דאביי. לשם כך, סידר עורך הסוגיא את המחלוקת בעניין "נתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר" בראש הסוגיא, והקדים לה את ההלכה המוסכמת "נתכוין להגביה את התלוש וחתך את המחובר – פטור". העורך קבע את ההלכה הראשונה המוסכמת כפירושו של אביי לסיפא של הברייתא, ואת שיטת רבא במחלוקת הראשונה קבע כפירושו לסיפא של הברייתא, והוא שילב אותם בפיסקא [12], אחרי הסיפא של הברייתא [8] ולפני המחלוקת השניה [13], המקבילה

22 עיין ר"ח ותוספות עב רע"ב, ונראה לי שגם רש"י מסכים באופן עקרוני, כאשר פירושו הדחוק ב-עב רע"ב נובע משיטתו בפסיק רישיה ולא משיטתו במתעסק, כפי שיתבאר, אי"ה בביאורי לכריתות פרק ד, ובנספח שם, בביאור לסוגיא "מהו לבעול בתחלה בשבת", כתובות ה ע"ב-ז ע"א, ואכמ"ל. וייתכן שיש להעמיד אף את המימרא השנייה בהתאם, דהיינו שזרק חפץ כדי שינוח במקום מסוים, וכך עשה, אלא שטעה בהערכת המרחק: כסבור שהוא שתי אמות ונמצא ארבע אמות. ועיין ריטב"א עג ע"א ד"ה נתכוין לזרוק.

23 הצריכותא שבפיסקא [17] מתמקדת אך ורק בשיטת רבא ומבארת את שלוש המימרות כסדרן, כמעין "לא זו אף זו". אולם עיין בגירסאות שצוינו בהערה 16 לעיל, שלפיהן הצריכותא מאזנת ואליבא דרבא ואביי כאחד.

בתוכנה לפירוש המקורי במסורת הירושלמי. בכך נקבעו עיקרי המקורות והמסורות שנכללו בסוגיא זו בתוכנם ובסידרם.

למסגרת הספרותית הזאת הוסיף עורך הסוגיא שכלול נוסף: הוה אמינא לפירוש הרישא של הברייתא [6], והוה אמינא לפירוש הסיפא של הברייתא [9–10]. הנה עורך הסוגיא הציע כהוה אמינא לרישא דווקא את פירוש הסיפא לפי מסקנת הסוגיא – "חלב" – ודחה אותה. הוא אף הציע כהוה אמינא לסיפא שלה דווקא את פירוש הרישא לפי מסקנת הסוגיא – "עבודה זרה" – ודחה אותה. בדרך זו "הוכיח" עורך הסוגיא שאי אפשר להעמיד את הרישא והסיפא של הברייתא באותה אוקימתא – לא של עבודה זרה ולא של חלב – ובעל כורחנו חייבים לומר: "אלא לאו רישא בעבודה זרה וסיפא בשאר מצות" [11]. טענה זו עומדת כנגד דברי הסוגיא המקבילה בסנהדרין סב ע"ב: "רבי יוחנן לטעמיה, דלא מוקים מתניתא רישא בחד טעמא וסיפא בחד טעמא".

תוך כדי נסיונו להוכיח שלא ניתן להעמיד את הסיפא ("שגג בלא מתכוין") בדיני עבודה זרה, בדק העורך ארבע אפשרויות: (א) דקסבר בית הכנסת הוא והשתחוה לו; (ב) דחזא אנדרטא וסגיד ליה, ולא קבליה עליה באלוה; (ג) העובד מאהבה ומיראה; (ד) באומר מותר. אמנם המקרים הראשונים נראים כדוגמאות של "שגג בלא מתכוין". אולם הדוגמה האחרונה ("באומר מותר") נראית בעייתית במקצת. לכאורה "האומר מותר" אינו "שוגג בלא מתכוין" אלא "שוגג בעלמא". ואכן רש"י עמד על קושי זה ופירש: "אלא באומר מותר – כגון גר שנתגייר בין הנכרים, כסבור שאין עבודה זרה בתורה, וקרי ליה שגג בלא מתכוין", כלומר בעל הסוגיא "קרא לו" שגג בלא מתכוין, הגם שאליבא דאמת אינו אלא שוגג בעלמא. והנה יש לציון שכל פיסקא [9] נמצאת לא רק בסוגיא המקבילה בסנהדרין סב ע"ב אלא גם פעמיים לעיל שם בשתי הסוגיות הסמוכות לסוגיא המקבילה הנ"ל:

סנהדרין טא ע"ב–סב ע"א	סנהדרין סב ע"א	בבלי סנהדרין סב ע"ב
האי שגגת מעשה דעבודה זרה היכי דמי? אי קסבר בית הכנסת הוא והשתחוה לו, הרי לבו לשמים [...] ומיראה. הניחא לאביי, דאמר חייב; אלא לרבא, דאמר פטור, מאי איכא למימר? אלא באומר מותר.	האי שגגת עבודה זרה היכי דמי? אי קסבר בית הכנסת הוא והשתחוה לו, הרי לבו לשמים [...] אלא מאהבה ומיראה. הניחא לאביי, דאמר חייב; אלא לרבא, דאמר פטור, מאי איכא למימר? אלא באומר מותר.	שוגג בלא מתכוין בעבודה זרה היכי דמי? אי דקסבר בית הכנסת הוא והשתחוה לו, הרי לבו לשמים [...] אלא מאהבה ומיראה. הניחא לאביי, דאמר חייב; אלא לרבא, דאמר פטור, מאי איכא למימר? אלא באומר מותר.

הסוגיא ב–טא ע"ב–סב ע"א מעמידה "שגגת מעשה" מול "העלם דבר", והתלמוד מקשה בהמשך: "אומר מותר היינו העלם דבר", כלומר אם השגגה כאן היא טעות בהלכה, הרי שאין הפרש בין "שגגת מעשה" לבין "העלם דבר". באופן כללי אין ההבחנה בין "העלם דבר" לבין "שגגת מעשה" קשורה לשינוי במהות השגגה אלא תלויה בהבדל שבין הדין המורה את ההלכה ואינו עובר עבירה בפועל לבין ההדיוט העובר עבירה אלא שתלה עצמו בהוראת המורה. ייתכן שהפירוש המיוחד למונחים אלו בסוגיית סנהדרין תלוי במקרה המיוחד שנידון בה, כהן משיח, שהוא המורה והוא העובר. עיקר הקושיא בסוגיא שם תלוי אפוא דווקא בהצעה "באומר מותר". בנוסף לכך יש לציון שהלשון בסוגיא הוא: "ורבא אמר לך: לא, באומר מותר", הדומה ללשון הסוגיא במכות ט ע"א: "אלא אמר רבא: באומר מותר". הלשון במכות הוא השימוש היחיד בלשון "באומר מותר" מחוץ למסגרת הרחבה של סוגייתנו, והוא גם המקרה היחיד שבו הובא לשון זה כמימרא של אמורא ולא כדברי סתם התלמוד. ייתכן שבעל סתם התלמוד בסנהדרין טא ע"ב–סב ע"א שאל את לשון מימרת רבא ממכות ושילב אותו לתוך הדיון שלו, ומשם עבר לשון זה לסוגיות הסמוכות.